

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

«ҒӘРИП-АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ
БАҚСЫЛАРЫ МИЛЛИЙ РЕПЕРТУАРЫНДАҒЫ ОРНЫ

Есебаев Марат Матекович

Ажинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы үлкен оқытушысы, ф.и.ф.д.(PhD)

Аннотация: Мақолада қарақалпақ бахшиларининг севиб ижро қилиб келәтган достонларидан бири «Ғариб ашық» (Ғәрип-ашық) ҳақида сўз юритилади. Мазкур достоннинг бугунги кунгача етиб келишида қарақалпақ бахшиларининг ўрни алоҳида. Чунки улар бу достонни бир-бирига ўргатиб, устоз-шогирдлик анъаналари билан авлоддан авлодга етказиб келган. Бахшичилик санъатининг ўсиб ривож топиши бахшичилик мактабларига бориб тақалади. Бундай мактаблар қаторига Суёв бахши, Ақимбет бахши, Муса бахши, Арзи бахши, Оринбай бахши кабиларни киритиши мумкин. «Ғәрип-ашық» достонининг ушбу мактаблар орқали тарқалиб қарақалпақ бахшиларининг репертуаридан кенг ўрин олганлиги таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: эпос, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақсы.

Аннотация: В статье говорится об одном из эпосов, исполненных каракалпакскими бахшиями, «Гарип ашык». Особую роль в развитии этого эпоса и по сей день играют каракалпакские подарки. Потому что они учили эту историю друг друга и передавали ее из поколения в поколение с традицией наставника-ученичества. Развитие искусства бахшики восходит к школам бахшики. К таким школам относятся Суйов бахши, Ақымбет бахши, Муса бахши, Арзи бахши, Оринбай бахши. анализируется, что эпос «Гарып-ашык» распространился через эти школы и занял широкое место в репертуаре каракалпакских бахши.

Ключевые слова: эпос, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бахши.

Annotation: The article talks about one of the epics performed by Karakalpak bakhshis, “Garyp-ashyq”. Karakalpak gifts have a special role in the development of this epic to this day. Because they taught this story to each other and passed it on from generation to generation with the tradition of mentor-discipleship. The development of the art of bakhshiki goes back to the schools of bakhshiki. Such schools include Suyov Bakhshi, Aqimbet Bakhshi, Musa Bakhshi, Arzi Bakhshi, Orinbay Bakhshi. It is analyzed that the epic “Garyp-ashyq” spread through these schools and took a wide place in the repertoire of Karakalpak bakhshis.

Key words: epic, genesis, plot, motif, folklore, variant, version, image, bakhshi.

Қарақалпақ халқы көп ғана қахарманлық дәстанлар менен бир қатарда бай ашықлық дәстанларына ийе. Ашықлық дәстанлар қарақалпақлар арасында хәм басқада туўысқан халықлар арасында узақ ўақытлардан пайда болып қәлиплесип ҳәзирге шекем атқарылып келеди. Олардың ишинен халық арасына кең тарап, бақсылардың турақлы репертуарларына киргенлеринен «Ғарип ашық», «Саятхан-Хәмире», «Ашық-Нәжеп» дәстанларын айрықша атап көрсетиўге болады.

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

«Ғәрип-ашық» дәстаны Орта Азия, Кавказ бойы хәм түрк тиллес және басқа тилдеги көп ғана халықлар үлкен сүйиспеншилик пенен атқарып келген хәм оларға ортақ руўхый байлық иретинде ардақланып сақланып келеди. Мәселен, «Оны Азербайжан, түркмен, өзбек, қарақалпақ, грузин, армиян, қумық, қарайым, болгар, түрк, иран, араб, халықлары да өзлериниң миллий байлығы деп есаплайды».¹ [А. Алымов.1. 116.] Көрип турғанымыздай бул дәстан узақ тарийхый дәўирлерди өз ишине алған болып, дәстанның қәлиплесиўи оның таралыўы көп түркий тиллес халықларды өз ишине алады.

Әлбетте, дәстанның келип шығыўы оның қәлиплесиўи, тарийхый дереклери ҳаққында көп ғана илимпазлар тәрәпинен үйренилди хәм бир қанша пикирлер билдирилди. Мәселен, «М. В. Лермонтов 1837-жылы Грузияға барғанында жазып алған. Лермонтовтың өзиниң қолтаңбасы менен «Турецкая сказка» деп жазады. Бул қолтаңбасындағы жазыў ол өлгенен кейин қолжазбалары арасынан 1846-жылы табылып В. А. Соллогуба тәрәпинен «Вечера и сегодня» деген баслымда «Ашик-Керб. Турецкая сазка» деген атама менен басылып шығады. 1930-жылы Грузияның Талиса қаласынан узақ болмағын Ахалцихе аўылынан және бир версиясы табылады».² [«Ашик-Гариб - Википедия» 2. 18.04. 2022.] Бул версия Лермонтов жазып алған версия менен жақынлығын айтады. Усы ўақытлардың өзинде армиян, грузин, түрк хәм түркмен версиялары барлығы ҳаққында айтылады.

Усы Лермонтов жазып алған «Ашик-Кериб»ин изертлеўши илимпаз С. А. Андреев-Кривичлардың пикири бойынша: Лермонтов жазып алған «Ашик-Кериб» версиясы менен Муравьевтың Хийўаға сапарында жазып алған версиялары бир бири менен жақын екенлигин билдиреди».² [«Ашик-Гариб - Википедия» 2. 18.04. 2022.] М. В. Лермонтов «Турецкая сказка» деп атаўының себеби бар, ертеде бул жерлер Түрк халқының қол астында болғанлығын көрсетеди. (И. Андроников объясняет это тем, что Месхет-Джаваheti, где находится Ахалцихе, дологе время находилас под властью Турций) деп көрсетеди. Соның ушында «Ғәрип-ашық» ертеқ түринде қәлиплесип ўақыттың өтиўи менен үлкен дәстанлық шығармаға айланған.

Белгили илимпаз профессор Г. Араслының пикири бойынша, «Гарип атлы Тәбриз шайырдың исми менен байланыслы екенлигин көрсетеди хәм «Ғәрип-ашық» дәстанының XVI әсирде дөрегенлигин айтады».³ Сондай ақ, «Ғәрип-ашық» дәстанын арнаўла түрде Азербайжан версиясын изертлеген илимпаз Якубова Г. Араслының пикирин басшылыққа ала отырып: «Ашық-Гарип» ҳаққындағы хәр қыйлы миллий дәстанларда теңеў хәм салыстырып көриў дәстан сюжетиниң тийқарғы версиясының биринши пайда болған жери –

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Кавказ ҳам Киши Азия болды деген жуўмаққа бизди алып келди».³-деп атап өтеди. [Қ.Мақсетов 3. 265.]

Усы пикирлерди даўам еттирип Н. Дәўқараев: «Қарақалпақлар XVI әсирдің орталарында Сырдарьяның төменги бойларына көшип келди ҳам сол жерлерде қонысласты. XVII-XVIII әсирдің даўамында, 200 жылға жақын Сырдарьяның бойы, Түркистан, Сығнақ, Сайрам, Ақмешит қалаларының этирапын Арал теңизиниң жағаларын мекан еткен»⁴ [Н. Дәўқараев. 4. 78.] деп көрсетеди.

Шығыс халықлары арасында кең таралған қанша-қанша ашықлық дәстанлар болды. Бирақ олардың бәрин бирдей уллы дәстанлар деп қабыл ете бермейди. Елдің мәпине жақын келетуғын өз дәўириниң ҳақыйқат көркем дәрәтпесине көтериле алған дәстанлар ғана дәстүрлик образларға жаңа мәни ҳам жаңа сымбат бере алды, солар тийкарында халықтың өлмес руўхый шежиресин мәңги тиклеп қалды. Мине усы халықлық талапқа жуўап беретуғын «Ғарип ашық», «Саятхан-Хәмире», «Ашық-Нәжеп» дәстанлары халықтың кеўлинен жай алыўы олардың жақсы көрип тыңлаўы нәтийжесинде қарақалпақ халық бақсыларының репертуарынан орын алыўына миясар болды.

Белгили илимпаз Н. Дәўқараевтың көрсетиўинше: «Бул типтеги дәстанлар қарақалпақ халқының арасына XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдің ишинде түркменлер, Хорезим өзбеклери арқалы ямаса қолжазба түринде таралған. Қарақалпақлардың арасында XIX әсирдің ишинде узақ жасаған түркменниң атақлы бақсысы Сүйеўден ҳам Хорезимли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардың стили менен айтады»,⁵ [Н. Дәўқараев 4.322.]-дап көрсетеди.

«Ғарип-ашық» дәстанының қарақалпақ бақсыларының репертуарынан орын алыўы жоқарыда айтқанымыздай Хорезим ҳам Түркмен бақсыларының тәсири күшли болғанлығын көремиз. Әлбетте бул халықлар менен бир аймақта жасаўы себепши болса, екиншиден оларға қарақалпақ бақсыларының шәкирт болып түсиўи ҳам оларды өзлерине устаз тутынып, олардың атқарыўшылық шеберликлерин үйренип барды. Мине усы устаз шәкирт дәстүрлери усы үш ел бақсылары арасында дәстүрге айланып олардың арасындағы қатныс күн сайын бекемленип барды.

Бул пикиримизди Н. Дәўқараевтың илимий мийнети арқалы көрсетиўимизге болады. Мысалы, «Хәр бир мектеп бақсылары өзиниң айтыў техникасына ҳам репертуарына ийе болған. 1. Сүйеў түркмен бақсысы оның шәкиртлери: Жапақ, Бала бақсы, Жаңабай ҳам басқалар, булардың айтыў техникасында Хорезим дәстүри күшли ҳам өзбек тилиниң Хорезим (араллы)

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

диалектисинде айтады. Намаларда да көп өзгерислер бар». –деп көрсетеди. Муўса бақсының шәкиртлери: Есжан, Жуман, Қаражан, Патилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай хәм тағы басқалар. Булар таза қарақалпақ тилинде, қарақалпақ намаларына қарақалпақ қосықларын хәм қарақалпақ тилине аўдарылған «Ғәрип ашық», «Базерген», «Юсуп-Ахмет», «Саятлы-Ҷамра» қусаған ашықлық дәстанларды айтады»⁶ [Дәўқараев Н. 4. 103.] –деп көрсетеди.

Усындай дослық бирге ислесиўлер әсиресе Муўса бақсы менен Сүйеў бақсы екеўи бир-бири менен тығыз қатнасқан олар бир-бириниң репертуарындағы намаларды бир бирине алмасылып үйретип келген. Соның ушында Н. Дәўқараев Муўса бақсының шәкиртлери таза қарақалпақ тилинде айтады деп көрсеткени дурыс. Себеби Муўса бақсыға шәкирт түсип Муўса бақсының жолы менен хәм жоқарыда көрсетилген дәстанларға да қайта ислеў берип, намаларға да ислеў берип сап қарақалпақ тилинде айтқан.

Қарақалпақ атқарыўшыларының бул уллы хызметлерин көп изертлеген, қарақалпақ фольклорының тийкарын салыўшы Н. Дәўқараев, Қ. Айымбетов хәм көркем өнер илимлериниң кандидаты Т. Адамбаевалардың көрсетиўинше: «Оларды атқарыў өзгешеликлерине қарай Ақымбет-Муўса мектеби, Сүйеў мектеби, Арзы мектеби, Орынбай мектеби деп төрт мектепке ажыратады. Әлбетте булар шәртли түрде бөлинген болып, иретинде олардың да арасында айырмашылық белгилери ушырасады».¹[А. Алымов 1.142.]–деп көрсетеди. Усы мектептердиң барлығының да репертуарларында «Ғәрип ашық», «Базерген», «Юсуп-Ахмет», «Саятлы-Ҷамра» қусаған ашықлық дәстанлар тийкарғы орынды ийелеген.

Себеби усундай хәр бир мектептиң атқарыў шеберлиги, намаларының атқарылыў техникасы, олардың өз алдына жөнелиси болған. Бақсылар услайынша шынжырма-шынжыр әсирлер бойы бири-бирине устаз шәкирт түсип, устаздан пәтия алып хәм устаздың атқарған намаларын, дәстанларын пухта үйренип соның жолы менен атқарып кейинги әўладқа жеткерип келген.

Биз жоқарыда айтап өткен Ақымбет бақсы қарақалпақ бақсышылық өнерин раўажландырған хәм өзиниң избасарларын яғный шәкирт таярлаған биринши бақсылардың бири. Оның шәкиртлери Муўса, Еденбай, Байнияз, Хожа бала, Досназар бақсылар болған. Солардың ишинде атағы шығып халыққа танылғанлары Муўса бақсы менен Еденбайлар ең айтқыш бақсылар болып жетилискен. Бул еки бақсы қарақалпақ бақсышылық өнерин шыңларға көтерип, бақсышылық өнериниң репертуарларын кеңейтип Муўса бақсы намалары хәм Еденбай бақсы намалары болып еки топарға бөлинип атқарылған.

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Муўса бақсының шәкиртлери Есжан, Жуман, Қаражан, Патилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай хәм тағы басқаларды шәкирт етип тәрбиялап шығарған. Усы бақсылар менен қатар заманлас болған Бердақ шайырдың қызы Хұрлиман бақсы да жетилисип шыққан. Хұрлиман әкеси Бердақтан тәлим алған оннан бақсышылық сырларын үйренген. Булар қарақалпақ намаларына қарақалпақ қосықларының шебер атқарыўшылары болған. ХХ әсирге келип усы уллы устазларының жолын даўам етирип өзлериниң репертуарларын байытып халықтың нәзерине түсип минсиз хазмет еткен бақсылардан Қаражан бақсы, Айтжан бақсы, Байнияз бақсы, Жапақ бақсы, Есжан бақсы, Қыз бақсы Қәнигүл, Амет бақсы Тарийхов, Тилеўмурат бақсы, Генжебай Тилеўмуратов, Турғанбай Қурбановлар болды. Булар усы ХХ әсирдиң жүдә шебер, талантлы, айтқыш бақсылары болды. Жоқарада айтып өткен уллы устазларының мектебин көрген, тәрбиясын алған, олардан өрнек алған, олардың хәмме уқыб шеберликлерин, намаларын өзлеринде өзлестирген оны раўажландырған, репертуарларын байытып кейинги әўладқа устаз шәкирт жолы менен жеткерген бақсылар болды. Жуўмақлап айтқанда «Ғәрип ашық» дәстанының халық арасына кеңнен таралып сиңисип кеткенлиги соншелли, ол биз жоқарыда келтирип өткен хәр бир бақсының репертуарларынан беккем орын алып ғана қоймастан, ал оның қосықлары хәр бир инсанның жүрегиниң төринен жай алған. Ышқы-мухаббат туўралы сөз болады екен, халық биринши нәўбетте «Ғәрип ашық» дәстанындағы гөззал лирикалық қосықларды еслейди.

«Ғәрип ашық» дәстанын бақсылар менен қосылып пүткил халық айтты десек болады. «Ғәрип ашық» дәстанының қарақалпақша версиясының сөз жағынан болсын, саз жағынан болсын кәлиплесиўинде үлкен дәретиўшилик мийнет еткен Ақымбет пенен Муўса бақсылардың мийнетлери оғада уллы. Олардың шәкиртлери болған Есжан бақсы менен Жапақ бақсыға дейинги қарақалпақ сөз шеберлериниң барлығы дерлик «Ғәрип ашық» дәстанын сүйип айтқан хәм өз алдына версияларының кәлиплесиўинде қосқан үлеси айрықша болды.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983. 116.б.
2. Интернет материаллары. «Ашиқ-Гариб. Википедия» 18.04.2022.
3. Мақсетов Қ, Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. 265.б.
4. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. 78.б.